

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ *ДИМ* В УКРАЇНСЬКІЙ, РОСІЙСЬКІЙ І ПОЛЬСЬКІЙ МОВАХ

ЮЛІЯ ЛЕБЕДЕНКО, ЯНА ВАСИЛЕНКО

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
Харків — Україна

WERBALIZACJA KONCEPTU *DOM*
W JĘZYKU UKRAIŃSKIM, ROSYJSKIM I POLSKIM

JULIA LEBEDENKO, JANA WASYLENKO

Charkowski Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny imienia Hryhorija Skoworody,
Charków — Ukraina

STRESZCZENIE. Artykuł poświęcony jest analizie konceptu „dom” w ukraińskim, rosyjskim oraz polskim językowym obrazie świata. Bazując na językowych zasobach ukraińskiej, rosyjskiej i polskiej idiomatyki zostały wyodrębnione semantyczne komponenty konceptu „dom”, wyszczególnione odcienie znaczeniowe i uniwersalie kulturowe.

VERBALIZATION OF THE CONCEPT *HOME*
IN UKRAINIAN, RUSSIAN AND POLISH

YULIA LEBEDENKO, YANA VASYLENKO,

Kharkiv H. S. Skovoroda National Pedagogical University, Kharkiv — Ukraine

ABSTRACT. The article deals with the investigation of the concept “home” in Ukrainian, Russian and Polish. Semantic constituents, cultural universals of the concept “home” have been determined, basing on the material of Ukrainian, Russian and Polish phraseological units.

Одним із завдань сучасного мовознавства є осмислення мовних і мовленнєвих фактів крізь призму лінгвокультурологічних методів аналізу ключових слів, що формують мовну картину світу.

Процеси отримання, зберігання й передачі знань про світ здійснюються в типових для певної мови концептах. Характерний для мови спосіб концептуалізації дійсності має національну специфіку, оскільки, як відомо, носії різних мов по-різному бачать світ.

На думку В. Карасика і Г. Слишкіна, лінгвокультурний концепт стає умовною ментальною одиницею, спрямованою на комплексне вивчення мови, свідомості та культури¹. В. Маслова співвідносить культурні концепти з назвами абстрактних понять, у яких культурна інформація прикріплюється до понятійного ядра². С. Воркачов вважає, що лінгвокультурний концепт є семантичним утворенням високого ступеня абстрактності, тобто є продуктом абстрагування семантичних ознак, що належать певній кількості значущих

¹ В. И. Карасик, Г. Г. Слышкин, *Лингвокультурный концепт как единица исследования*, [в:] *Методологические проблемы когнитивной лингвистики*, под ред. И. А. Стернина, Воронеж 2001, с. 75–80.

² В. А. Маслова, *Лингвокультурология*, Москва 2001, с. 48.

мовних одиниць³. Отже, лінгвокультурні концепти — це базові одиниці мовної картини світу, в яких зафіксовані цінності як окремої мовної особистості, так і лінгвокультурної спільноти загалом. Концепт, як відомо, складається з компонентів, тобто концептуальних ознак, і, за визначенням Ю. Степанова, має ярусну будову⁴. Кожен концепт як складний ментальний комплекс, крім змісту, виражає й оцінне ставлення людини, об'єкта відображення, тому під час його інтерпретації враховуємо насамперед наявність загальнолюдського компонента, а також національно-культурного й соціального, розрізняємо групові та індивідуально-особистісні компоненти⁵.

Концепти реалізуються в мовній практиці, в конкретному тексті. І тільки дослідження якомога більшої кількості текстів дасть змогу визначити в повному обсязі семантичне й культурне поле концепту. Фразеологія (в широкому її розумінні) є благодатним ґрунтом для реалізації концепту.

Назви типів житлових будівель — це такий лексичний пласт, що змінюється лише після втрати реалії. Констатуємо, що він майже не змінився з XVII ст., зокрема в давньоруських текстах *домъ* як „будівля” відоме вже з 1230 р., як „житло” — з XIII століття.

Концепт „дім (житло)” неодноразово ставав предметом дослідження в етнографічному та культурологічному аспектах (А. Байбуурин, А. Будилович, Н. Воронін, Д. Зеленін, О. Козирева, Ю. Степанов та ін.), а також літературознавчому (О. Ланська, М. Литовченко, А. Медведєва, А. Разувалова, О. Фещенко, Є. Шульман та ін.). Мовний матеріал, що став джерелом цього дослідження, дає змогу виявити структуру й місце концепту „дім” у національних мовних картинах світу українців, росіян та поляків.

Мета дослідження — окреслити універсалії, що виокремлюються в процесі визначення місця концепту „дім” у мовній картині світу трьох названих народів.

Безумовно, українські, російські й польські лінгвокультури мають як свої специфічні риси, так і спільні. Дослідження національної концептосфери є одним із способів з'ясування унікальності та універсальності цих культур, виділення споконвічного й запозиченого.

Словникові значення слова „дім” в українській, російській та польській мовах частково збігаються. У тлумачному *Словнику української мови* в 11-ти томах подано 4 значення слова „дім”: 1. Будівля, призначена для житла або для розміщення різних установ; будинок. 2. Приміщення, в якому живуть люди, житло. 3. Приміщення, люди, які в ньому живуть та їх господарство. 4. Монархи одного роду, які послідовно замінювали один одного⁶. У тлумачному словнику російської мови за редакцією Д. М. Ушакова міститься шість значень цього слова: 1. Житлова будівля, будова; 2. Житлове приміщення, квартира; 3. Династія, рід; 4. Заклад для обслуговування культурно-побутових потреб працівників або окремого кола осіб, розмішених зазвичай в окремій будівлі; 5. Заклад, підприємство; 6. У деяких дитячих іграх, заснованих на переслідуванні (п'ятнашки, схованки та ін.), місце, де за правилами не можна переслідувати⁷. У тлумачному

³ С. Г. Воркачєв, *Лингвокультурный концепт: типология и области бытования*, Волгоград, 2007.

⁴ Ю. С. Степанов, *Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования*, Москва 1997, с. 41.

⁵ Там само, с. 42.

⁶ *Словник української мови*, в 11 тт., Київ, 1970, т. 2; *Словник фразеологізмів української мови*, уклад. В. М. Білоноженко та ін., Київ 2003.

⁷ *Толковый словарь русского языка*, под ред. проф. Д. Н. Ушакова, в 4 тт., Москва 1935, т. 1, с. 759–760.

словнику польської мови маємо таке: 1. Будинок, будівля, що служить місцем помешкання, місце розміщення установ, магазинів, закладів праці тощо; 2. Помешкання, житлове приміщення; 3. Найближча родина, домашні, які живуть разом; 4. Родинні справи, заняття й домашні обов'язки; домашнє господарство; 5. Родинна династія, рід; 6. Назва однієї з найбільших установ, що займає зазвичай окремих будинок; а також назва (або частина назви) будинку, в якому розміщена така установа; заклад, підприємство, садиба⁸.

У літературних варіантах кожної з досліджуваних мов, як бачимо, слово „дім” позначає родові поняття й асоціюється в мовній свідомості з кам'яною або цегляною будівлею, співвідноситься з лексемами *хата* (укр., рос., пол.), *будинок* (укр., рос., пол.), *изба* (рос.).

Щодо видових понять, пов'язаних зі словом „дім”, найбільш близькими в українській мові є *хата*, *домівка*, *квартира*, *житло*, *кам'яниця*, *горниця*, *халуца*, *хижа* і т. ін.; у російській — *жильё*, *изба*, *избушка*, *хата*, *горница*, *палаты*, *хоромы*, *терем* тощо; в польській — *domek*, *budowla*, *budynek*, *mieszkanie*, *kamienica*, *chata* та ін.

У кожній із досліджуваних мов лексема „дім” має низку дериватів на позначення житлової споруди, наприклад: *домик*, *домок*, *домичок*, *домочок* — зменш.-пест. до „дім”; *домівка* — „помешкання, житло”; *домовина* — „труна, могила” (за релігійними переконаннями — „житло померлого”) (укр.) / *домашность* — „жилой дом со всеми хозяйственными пристройками”; *домовина* — 1. „дом, постоянное жильё (в отличие от летника и зимника)”, 2. „гроб”. 3. „сооружение, сруб в виде гроба над могилой”; *домовище* — 1. „жилище злых духов”. 2. „гроб”. 3. В суевежных представлениях — „омут, в котором живет водяник (дух)”; *домовка* — 1. „дом, жилище”. 2. „хозяйство”. 3. „могила”; *домишко* — уничижит. или уменьшит. „дом со всем хозяйством”; *домина* — разговор. „большой дом” (рос.); *домилище* — устар. „жильё, жилище, жительство, помещение” / *domek*, *domczek* — *pięszcztolliwie o domu rodzinnym, zdrobn. od „dom”*; *domisko* — *zgrub. od „dom”*.

Концептуальне поле формують зокрема близькоспоріднені поняття, серед яких укажемо такі: в українській мові — *домашній*, *домогосподарка*, *додому*, *домовик*, *домова*, *домофон* та ін.; у російській — *дома*, *домашний*, *домашность*, *домой*, *домострой*, *домовый*, *домовой*, *домовик*, *домовая*, *домовный*, *домовитый*, *домовитость*, *домовладелец*, *домовладение* тощо; у польській — *domator (-ka)*, *domatorstwo*, *domek*, *domczek*, *domofon*, *domorośl*, *domostwo*, *domowina*, *domowizna*, *domownicy*, *domowy (-a, -e)*, *podomka* та ін.

Найважливіша функція *дому* — захисна, оберегова. Це має вияв насамперед у фразеології, що відбиває світогляд і переконання народу, наприклад: *Свій дім не ворог: коли прийдеши, то прийме* / *И стены в доме помогают* / *W swoim domu (chate) nawet dym słodki*. Отже, дім асоціюється з власним простором, відмежованим від довкілля, але він і пов'язує людину із цим світом. Отже, дім є центром тріади: дім — людина — світ. Структура *дому* подібна до структури зовнішнього світу: дім — це світ, що відповідає основним потребам людини і створений нею самою.

На фразеологічному матеріалі виокремлюємо концептуальні універсалії, що виявляються в усіх трьох досліджуваних мовах, наприклад: 1) дім — гостинність: *Просимо до дому (хати)*, *Чим хата багата, тим і рада* / *Не красна изба углами, красна пирогами* / *Czyj dom jest dla kogo otwarty; Czynić, peł-*

⁸ *Słownik współczesnego języka polskiego*, Przegład, Warszawa 2001, t. 1, s. 186–187.

nić honory domu; 2) повага до господарів дому: *Чия хата, того й правда / Что поставят, то и кушай, а хозяина дома слушай / Gdy jesteś w cudzym domu, nie zawadzajże nikomu*; 3) дім — осередок родини: *рідний дім; отчий дім; таткова хата усім багата, родинне гніздо, батьківська хата / родительський дом, отчий дом, домашний очаг, родительское гнездо / ognisko domowe, rodzinne; gniazdo rodzinne; dach rodzinny; strzecha rodzinna; ojczysta strzecha*; 4) важливість власного житла: *Бодай і пєс свою хату мав, Не пізно до свого дому і опівночі / В гостях хорошо, а дома лучше; В своём доме и солома съедома / Wolność Tomku w swoim domku*; 5) важливість господаря / господарки в домі: *Хазяйка в дому покрова всьому; Без господаря і двір плаче, а без господині — хата / Без хозяина двор и сыр, и вдов; Хозяйка в дому — что олады в меду / Вує рапет we własnym domu; рап domu, рапі domu*; 6) дім — відображення фінансового становища господаря: *Недостатки гоняць з хатки (бідність); Купуй сукню шиту, а хату криту (багатство); І кішки в домі нема (бідність) / Дом, как полная чаша (богатство); У него в доме нечем собаки заманить (бедность) / Prowadzić dom, żyć na niskiej stopie (bieda), Prowadzić dom, żyć na wysokiej stopie (bogactwo).*

Універсальні особливості світосприйняття трьох народів виявляються в розподілі акцентів між двома концептуальними шарами, а саме: „дім” і „бути дома”, що складають концепт „дім”.

Концептуальний шар „дім” містить когнітивні прошарки, що входять до структури загальнономовного концепту: 1) місце проживання: *Як не мають домів, щоби щастя не мали / Цыганский дом: трикола да посередині головня / Gość w dom, Bóg w dom* 2) приміщення, люди, які в ньому живуть, та їх господарство: *Свій дім — не ворог: коли прийдеши, то прийме / Дом вести — не лапти плести / Postawić całą dom na nogi* 3) суспільна установа: *божий дім, жовтий дім, публічний дім тощо / дом культури, дом терпимости, сумасшедший дом* та ін. / *dom modlitwy, dom pracy twórczej, dom żałoby* і т. ін.; 4) родина, династія: *царський дім (розміщався в Зимовому палаці) / Дом Романовых / potomek królewskiego domu* (про поважну, добру родину, рід).

Концептуальний шар „бути вдома” виявляється насамперед у двох аспектах: бути у власному домі, почувуючись при цьому вільно й затишно, або перебувати в чужому домі, що визначає напружений внутрішній стан і відповідну поведінку людини, наприклад: *Лучше дома, ніж на празнику / Дома — не в гостях, посидев, не уйдёшь / W cudzym domu nie zawadzajże nikomu.*

Найважливіше місце в концепті „дім” посідає асоціат сім'я, родина, порівн.: *Хазяйка в дому, покрова всьому / Всякий дом хозяином держится / Рап (-і) domu.* Крім того, визначальною в структурі концепту виявляється лексико-семантична група „призначення” (дім — фортеця, прихисток, захист, пристанище, надійність): *Дома й стіни допомагають / Всего дороже честь сытая да изба крытая / Ojcowska strzecha, dach nad głową.* У слов'янській мовній картині світу дім постає найважливішою цінністю (родина, нерухоме майно, господарство, порядок у побуті): *Всюди гаразд, а дома найліпше; Згода дім будує; Постав мені хату з лободи, а в чужую не веди / Двор что город, изба что терем; Надо меньше есть, да свое иметь, меньше пить, да свое купить; Всем домом собраться / Zachowywać się jak w domu; założyć dom, rodzinę.*

У досліджуваних фразеологічних одиницях визначимо базові для характеристики дому опозиції: „свій — чужий”, „господар — гість”, „багатство — бідність”, „лінь — працелюбство”, „дім — дорога”, „порядок — безлад”.

Отже, в українській, російській та польській мовних картинах світу концепт „дім” посідає важливе місце, оскільки *дім* — найважливіша й необхідна складова існування людини. *Дім* сприймають не лише як реальний об’єкт, житлову споруду, але і як родину, господу, тепло й оберіг.

В українських, російських та польських фразеологізмах, що становлять вагому складову концептуального поля „дім”, визначено низку універсалій: *дім* — гостинність; повага до господарів дому; *дім* — осередок родини; важливість власного житла; обов’язкова наявність гарного господаря (господарки); *дім* — відображення фінансового становища господаря. Наявні в мовній свідомості трьох народів універсалії є запорукою взаєморозуміння й взаємоповаги між спорідненими народами.

Хоч у структурі фразеологізмів міститься значна кількість слів з негативною конотацією, в слов’янській мовній картині світу домінують уявлення про необхідність мати своє житло.

Отже, у статті репрезентовано концепт „дім”, основними ознаками якого є уявлення про захищене, вільне житло, заселене людьми, які сприймають його як власний простір.